

ההתיישבות בהר - חלום

או מציאות

חנינא פורת

Yossi Katz, *Between Jerusalem and Hebron: Jewish Settlement in the Hebron Mountains and the Etzion Bloc in the Pre-State Period*, Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1998, 295 pp.

במהדורה האנגלית של ספרו על ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון מרחיב יוסי כץ את היריעה בכל הנוגע להתיישבות היהודית בגוש עציון ערב מלחמת העצמאות. הכותרת מכריזה על עיסוק פרטני ביישוב הגוש בשנות הארבעים ברם קריאה בספר מוכיחה כי המחבר עסק ב־זמנית בכמה סוגיות מפתח שליוו את היישוב בעשור האחרון למנדט: משמעות 'האסטרטגיה היישובית', כלומר האסטרטגיה של הכפפת התפרושת היישובית למטרות התנועה הציונית והיישוב ערב ההכרעה המדינית; בחינת 'הפוליטיקה הקרקעית' של המוסדות המיישבים כפי שבאה לביטוי ברכישות קרקע באזורים אסורים, בקביעת סדרי עדיפויות חדשים בהתיישבות החבלית, בהתמחות בהפיכת קרקעות בסטטוס משאע (קרקע בבעלות משותפת) לקרקעות מפרוז (קרקע בבעלות בלעדית של אנשים פרטיים או של גוף) ובהכשרת הקרקע ומסירתה למתיישבים; המחלוקת בעניין יישוב ההר - חלום דורות בתנועה הציונית - וכל הקשור בתכניות לבינוי ופיתוח של היישובים ובהתאמת ענפי החקלאות והפרנסה למתיישבים.

ספר זה הוא תרגום ערוך מחדש, מורחב ומעודכן של: 'ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון, 1940-1947: ממפעל 'נחלת הרצוג' לגוש עציון, ירושלים תשנ"ב, 304 עמ'.

מעל כל אלה מרחפת שאלת התייחסותו של היישוב על פלגיו הרעיוניים לירושלים כבירת הנצח של העם ועל חובת המוסדות הלאומיים להבטיח את עורפה של העיר ואת הדרך הראשית לחברון לקראת חלוקת הארץ בין הערבים ליהודים.

בפרק הראשון נסקר הרקע לרכישת הקרקע בגוש עציון (נחליץ) על ידי 'קרן קיימת לישראל' בתגובה על חוקי הקרקע המנדטוריים שהלכו והגבילו את מרחב ההתיישבות עבור היהודים ובמיוחד תקנת הקרקע משנת 1940. רכישה זו התאפשרה קודם כול על בסיס קרקעות שנרכשו בעבר וכן לאור ניסיונות ההתיישבות שנעשו

"יער עציון"

אינו שאיפה בלבד - צעדי ההתגשמות הם לוו!

<p>קרוב לאלף (1000) חלקות כבר נמכרה יותר משלש מאות אלף (300,000) עצים מוכנים לנטיעה בעונה הבאה</p> <p>השטח שתחלק ליותר מ-3000 (שלוש אלפים) חלקות. כל חלקה היא מדינה אחת נמצאה - כל דונם קיצי במאה (100) עצי פסס שונים.</p> <p>עובדות אלו מבטיחות ישוב גדול איתן ומרובי בנאות הערבי הירדני</p> <p>גבה קטט 1000 (אלף) קטר פצל פני תים.</p>	<p>קרוב פריטים לקנות למשרדי חברת אל הקרי (מקטרה של כפר עציון) - 1258</p> <p>הפסטר הראשי: תל-אביב, רח' לילינגלום 9, ת. ד. 1049</p> <p>קרני ירושלים: בנין קלון, ג. ו. ר. ה. (מול ברקלים בנק) ת. ד. 1077, טל. 549</p> <p>בכפר עציון: עלטון בית-לחם 40 (במקראת) בנק, אקטרו ללודי, תל-אביב, רח' אחר-תקום 20, טלפון 842.</p>
--	--

stark	mighty	איתן	Grundstück	plot	חלקה
Oase	samen-entling	נאות פני	bewaldet	foreted	קיצי
Verwirklichung	fulfilment	התגשמות	Nadelbäumer	needle-trees	עצי פסס
Streben	sbrierling	שאיפה	Fakt	fact	עובדה

באזור על ידי חברות פרטיות בשנות העשרים והשלושים; באותה עת הוקמו מגדל-עדר (1927) וכפר-עציון (1934).¹ על אף החלטת הדירקטוריון של 'קרן קיימת לישראל' בראשית שנות הארבעים לרכוש קרקעות בהרי ירושלים התלבט יוסף ויץ ודחה לבסוף את הצעת הסוחרים

1 יי ויץ, התנחלותנו בתקופת הסער: ניסן תרצ"ו-ניסן תש"ג, ירושלים 1947, עמ' 151-153.

בקרקעות השפלה וטען כי ניתן להקים בגוש כחמישה יישובים שיתבססו על מטעי פרי, זיתים וגפנים, וכך להרחיב את המאחו באזור היישוב. למרות המחיר הכבד שהיה על 'קרן קיימת' לשלם על הכשרת הקרקע הסלעית ועל אף העובדה שבכפר-עציון שעתיד היה לקום (פברואר 1943) רק 40 אחוז מהקרקע התאימה לחקלאות - ראה ויץ חשיבות עליונה בהקמת כפרים יהודיים על הדרך מירושלים לחברון. גם אברהם גרנובסקי וגם הרב מאיר ברלין הצטרפו לטיעוני ויץ והצביעו על חשיבות הקמת גוש כפרים יהודיים לחיזוקה של ירושלים.

ויץ שכנע עוד את חברי הדירקטוריון כי רק התיישבות לאומית-ציבורית תוכל להתמודד עם האתגרים הקשים שהציב אזור ההר: בידוד, בעיות ביטחון, מחסור בקרקע חקלאית ותנאי קיום ומוג אוויר קשים. יתר על כן, הוא הזהיר שהתיישבות פרטית בגוש תגרום להאמרת מחירי הקרקע ולספסרות בה. ברם כמו רבים אחרים ב'קרן קיימת' מוכן היה ויץ לרתום את ההון הפרטי בתקופת חירום זו לביסוסה של ההתיישבות, והוא הצטרף לרוב חברי הדירקטוריון, שהאמינו, ובעקבות כך אף תמכו, בתכניתו של משה מכנס לבניית בתים למאות פועלים בגוש עציון לאחר שיעביר את בית החרושת שלו מנתניה לאזור הגוש. נציג מפא"י וההתיישבות הסוציאליסטית בדירקטוריון, ברל כצנלסון, היסס באשר למידת יכולתו של ההון הפרטי לקדם את ההתיישבות בהר והציע, אולי מחשש ממתן דריסת רגל להון הפרטי בתחום זה, לעכב את ההתיישבות בגוש עציון עד לפתרון בעיות הביטחון בציר ירושלים-חברון.

בפרק השני פורש המחבר את המהלכים שהובילו להקמתו של היישוב הראשון בגוש - קיבוץ כפר-עציון. מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ו'קרן קיימת' הסכימו ביניהן

הירושלמים למכור קרקעות ל'קרן קיימת', וזאת בנימוק כי המחיר שהוצע גבוה מדי. כבר בראשית המחקר מוצג ויץ, ראש מחלקת הקרקעות ב'קרן קיימת', דמות מפתח בספר, כמי שמחד גיסא דחף לכיבוש ההר בכלל והרי ירושלים בפרט, ומאידך גיסא פקפק בכוחם של התנועה הציונית וגרעיני המתיישבים להיאחו בהר ולהקים בו חקלאות ובית. בפרק זה מוסבר היטב כיצד 'קרן קיימת', שהייתה חסרה באותה תקופה מזומנים והתלהבות, קשרה, בעידודו של ויץ, את הציבור הדתי בחו"ל לרכישת קרקעות הרי ירושלים: הדבר נעשה באמצעות מפעל 'נחלת הרצוג', מפעל הערכה לרב הרצוג שיזמו ראשי ה'מזרחי' בארצות-הברית בעת ועידתם בבוילטימור בשנת 1940; 'קרן קיימת' הבטיחה ל'פועל המזרחי' שהאזור יישמר להתיישבות התנועה וגרעיניה.

למרות ההתלהבות הגדולה שעורר מסעו של הרב יצחק הרצוג בקרב הקהילות היהודיות בארצות-הברית בחודש מאי 1940 - נאספו במהלכו 4,000 דולר בלבד. ברם סכום זה אפשר ל'קרן קיימת' להתחיל ברכישת קרקעות נחלין ולדרוש מתנועת 'הפועל המזרחי' להכין קבוצת מתיישבים לאזור. בקיץ 1941 נרשמה בטאבו רכישת הקרקע הראשונה על ידי 'קרן קיימת' בנחלין, וכך החל מסעה לרכישת קרקעות נחלין עד איחודן עם קרקעות כפר-עציון, שהיו בידי יהודים כבר בשנות השלושים. המחבר מקדיש מקום נרחב להכנת המצע הקרקעי בגוש ולוויכות שהתפתח בדירקטוריון בדבר מספר היישובים היהודיים שניתן להקים בגוש וסוג ענפי החקלאות המתאים עבורם. בגוש חסרה קרקע חקלאית והתקציב של המוסדות הלאומיים לבניוי נקודה התיישבותית היה מצומצם ביותר. לפיכך הסביר ויץ לחברי הדירקטוריון כי יחידת המחיה בהר קטנה בהרבה מהדרוש למשפחה

הענפים החקלאיים המרכזיים היו על פי התכנון מטע עצי פרי, כרם יין ומטע זיתים, ממש כפי שנהגו החקלאים הערבים שישבו באזור. תוכנו אף להקים ענף תעשייה שסייע לאזן את התקציב בעונה החקלאית המתנה (חורף). קרבתו של הקיבוץ לירושלים אפשרה לדעת מקלר אספקת תוצרת טרייה לשוק הירושלמי ובחירת ענף תעשייתי שיתבסס על ציבור לקוחות מירושלים.

בעימות שפרץ בעקבות תכניתו של מקלר, ושנטלו בו חלק דוד שטרן, מנהל מחלקת ההתיישבות, ומשה מהרשק, חבר המרכז החקלאי של ההסתדרות, באו לביטוי הבדלי ההשקפות של האישים והמוסדות באשר לצורת ההתיישבות הנדרשת בשעה זו בהר: מצפה, היאחזות או התיישבות. ויץ ושטרן, אשר ביקשו להכפיף את קצב ההתיישבות ואת תפישת היישובים לתכנית האסטרטגית-היישובית של ההנהגה המדינית, פסלו את תכניתו של מקלר בשל התקציבים הכבדים שנדרשו לביצועה (ושלא היו בנמצא) ובשל האטיות של תהליך תפיסת המרחב הגושי על פי תכנית זו. ויץ ביקש שלא לעכב את ההתיישבות עד שיימצאו התקציבים והפתרונות הטכניים הדרושים אלא להקים ראשית לכול את היאחזות (תקיעת יתד באיזור הספר), להטיל עליה משימות בתחום הכשרת הקרקע, סידור מקורות מים וסלילת דרכים ולאחר מכן לפתחה באופן הדרגתי.² מכאן ואילך משתף המחבר את הקוראים בלבטי התנועה ההתיישבותית שאמורה הייתה להוציא אל הפועל את תכנית ההתיישבות בגוש, 'הקיבוץ הדתי'.

הנהגת 'הקיבוץ הדתי' ראתה בהצעה שהוגשה לה להתיישב בגוש עציון מחמאה ותיקון עוול רב

כי פתרון בעיית המים בהר, הקמת מבני המגורים והכשרת הקרקע הסלעית-ההררית יעלו כסף רב, ומשום שההון הנדרש לא היה בידיהן באותה שעה ביקשו להעלות את גרעיני החלוצים בשלב הראשון כ'האחוזות'. אגב ההסבר מדוע הוחלט לשלוח את הגרעין הראשון לכפר-עציון ולא לנחלין מבהיר המחבר את השפעתם של גורמים כמו מעמדה המשפטי של הקרקע, דרך רכישתה ורישומה בטאבו על קצב ההתיישבות ואופייה. תהליך שינוי מעמדה של הקרקע ממשאע, מעמד שאינו מאפשר רכישה חוקית מידי בעלים אחד ורישום חוקי בטאבו, למפרוז, מעמד משפטי שיאפשר בעתיד משא ומתן לרכישת קרקע עם כל בעלים בנפרד, תהליך שהיו מעורבים בו טובי המשפטנים של 'קרן קיימת', הלך והתארך, ולכן הוצע להעלות את הנקודה הראשונה בכפר-עציון, ששם היו כבר באותה עת די קרקעות במעמד מפרוז.

תכנון המערך הפיזי של קיבוץ כפר-עציון והכנת לוח הגידולים החקלאיים לזו בדיונים עקרוניים באשר לצורת ההתיישבות המתאימה לצורכי היישוב ולאזור ההתיישבות. המתניישים סבלו מהעובדה שרק ניסיון מועט נצבר עד אז בהתיישבות הררית. כך למשל בשנת 1943 צפה שמעון מקלר מהמחלקה להתיישבות של הסוכנות כי הקיבוץ המתוכנן יתקיים תחילה ארבע שנים כהיאחזות, עד שתושלם התשתית ויוקמו ענפי המשק. מקלר קבע בתכנית המסגרת שהכין (שעסקה בתקציב, בענפים ובכוח אדם) כי יש להקים את היישוב בשנותיו הראשונות כהיאחזות הררית, ורק לאחר ארבע שנים יש להתחיל בבניית הקבע המתנית במציאת פתרון תקציבי לאספקת המים, להקמת המבנים ולפיתוח ענפי התעסוקה הייחודיים של ההתיישבות הררית. הוא הודה שחוסר ניסיונה של הסוכנות בתכנון יישובי הר היה בעוכריה.

להם לטעת עצי 'שזיף מורכב', שנחשב אז לזן המתאים ביותר לקרקע ולאקלים. החל ממרס 1943 השקיעו מתיישיבי כפר-עציון כפליים עבודה בהכשרת אותו סדר גודל של שטח בשפלה או בעמק. ברם 'קרן קיימת' סירבה לשלם את ההוצאות המרובות. בהנהגת 'הפועל המזרחי' נשמעו קולות שדרשו ממתיישיבי הקיבוץ לא להכשיר קרקע בהוצאות כה גבוהות מחשש מהסתבכות כספית. המתיישיבים לא שעו לעצות ולחצו על 'קרן קיימת'. בעקבות הלחץ הטילה עליהם 'קרן קיימת' עבודת ייעור, דבר שסייע לאיזון תקציב המשק.

הקשיים הכלכליים גברו ובשנים 1944-1945 הוחל בגיבוש הרעיון לפתח ענפי מלאכה ותיירות (הקמת בית הבראה לציבור הדתי) להשלמת ההכנסה של הקיבוץ. המוסדות המיישיבים הכירו בענפים אלו ובחשיבותם למרות אופיים הלא חקלאי וסייעו בפיתוחם. מקצת מנהיגי הקיבוץ הדתי סירבו לתמוך בהכנסת ענפים לא חקלאיים לקיבוץ ואילו אחרים סייעו למתיישיבי כפר-עציון בחיפוש אחר מפעלים שתוצרתם מתאימה לשוק הירושלמי או הארצי, ובעזרתם הוקם מפעל עץ לכלי בית ומטבח (נגרייה) ומפעל לסריגה ואריגה של שטיחים. בלא תכנון התפתח אף מפעל קטן לתפירה על בסיס הזמנות מנשים דתיות בירושלים. המתיישיבים היו מעורבים בתכנון הפיזי של הנקודה, אשר אמורה הייתה להשתרע על שטח של 80 דונם ולהכיל מבנים עבור 60 משפחות. על סמך כל האמור קובע יוסי כץ כי החל משנת 1944 הלך והחריף העימות בין החלוצים הדתיים, שראו בכפר-עציון התיישבות קבע ובית לעתיד, לבין נציגי המוסדות המיישיבים, שראו בקיבוץ הראשון בגוש סוג של היאחזות אסטרטגית שגורלה להתיישבות קבע עדיין לא נחרץ.

שנים. משה חזני אף ראה בהצעה שינוי היסטורי בגישת המוסדות המיישיבים כלפי 'הפועל המזרחי' ותנועת ההתיישבות הקשורה בה וניסיון

בית מרגוע לילדים

במשק
משואות יצחק
כפר עציון

טובה של 900 מטר מעל פני הים / אוויר חרירי / נוף מרהיב / טפול והרבה עץ בריאות מקצועיים / פקוחת רפואית מיוחדת / שבוע נוח ובענינים מיוחדים /

יפתח בסוף חודש יוני תחבורה נוחה

דרכי הישמה ושנים לפנות
ירושלים ת.ר. 7072 / תל-אביב רחוב אדרה 122 כפר
הקיבוץ הרתי - קבוצת „משואות יצחק“

מודעה בדבר פתיחתו הקרובה של בית מרגוע לילדים

כן של השמאל לאפשר לחלוצים הדתיים להקים גושי התיישבות במרחבי הארץ.³ 'הקיבוץ הדתי' לא בזבו זמן והחל לאסוף נתונים מקיבוצים שהתיישבו בהר קודם לכן - קריית-ענבים, מעלה-ההמישה ורמת-השופט. עם זאת באותה תקופה עדיין לא קמה התיישבות קיבוצית בהר הגבוה בעורפה של ירושלים ולכן לא נצטברו נתונים ספציפיים ומסקנות לגבי התיישבות כזאת. יתר על כן, העובדה שהמתיישיבים הדתיים החמירו במצוות כלאיים הקשתה עליהם למצוא פתרון להרכב מטעי הפרי ולא אפשרה

3 ראה: י' כץ, תורה ועבודה בבנין הארץ: הקיבוץ הדתי בתקופת המנדט, ירושלים תשנ"ו, במיוחד עמ' 45-59, 103-104; ה' ניר, 'הקיבוץ הדתי: מציאות ומשל' (ביקורת ספרים), קתדרה, 86 (טבת תשנ"ח), עמ' 155-158.

הגאוגרפיים והפוליטיים אין הגוש מתאים לחקלאות הקלסית ('משק מעורב') כפי שפותחה בצפון הארץ ויש להתבסס אפוא על מלאכה

הכשרת קרקע במשואות יצחק

(מסגרות, נגרות), על תעשייה זעירה (ליטוש יהלומים וייצור חלקים עדינים ממתכת עבור האוניברסיטה העברית) וכיוצא באלה. התופעה המדהימה ביותר בכפר-עציון בתקופה זו הייתה ללא ספק הגידול המרשים בהכנסות בענף התיירות - אירוה נופשים דתיים. כבר בעונה השלישית (החל מאביב 1947) שהו בבית ההבראה במקום למעלה מאלף אורחים, שהכניסו לקיבוץ סך של 16,000 לא"י, סכום מכובד למדי באותה תקופה. לכאורה חלה התפתחות כללית סביב לקיבוץ: נסלל כביש גישה, נבנו בתי אירוח ובתים למשפחות, הוקמה תשתית לחשמל ומים ואף הוחל בתכנון הקמת ביתן לנופש ועיון עבור סופרים ירושלמים דתיים, 'נווה עובדיה'. אך עם כל ההתפתחות בשלהי שנת 1947 עדיין לא הושלמו מרבית הפרויקטים. בעיות התקציב הכבידו על המתיישבים ואזהרות מצד תנועת 'הפועל

תפסת המתיישבים את כפר-עציון לא כהיאחזות או מצפה אלא כבית לעתיד ומאבקם לפיתוח ענפי פרנסה בתנאים של מחסור תקציבי עומדים במרכזו של הפרק השלישי. בשנת 1944 הופנה עיקר המאמץ להכשרת הקרקע ההררית - כלומר יצירת יש מאין. האידאל של הקמת קיבוץ בעורפה של ירושלים והבטחת הדרך לחברון עיר האבות וכל זאת במסגרת דתית-שיתופית - אידאל זה האפיל על קשיי היום-יום, כמו חוסר מים, חוסר ביטחון בדרכים, האטיות של הפיכת קרקעות המשאע למפרוץ והמחסור התמידי במזומנים. בשנים 1947-1944 ניהלו מקימי כפר-עציון מאבק להשגת מעמד של מתיישבים, ברם 'קרן קיימת' סירבה להעניק להם מעמד זה וראתה בהם שכירים המכשירים קרקע עבור התיישבות לאומית. בשנת 1947 שינתה 'קרן קיימת' את מדיניותה והסכימה לראות בחלוצי כפר-עציון מתיישבים, אך הכרה זו כרוכה הייתה בהפסקת תשלום יומי עבור עבודתם - ומבחינת מתיישבי הגוש הייתה זו מכה כספית אנושה.

באוקטובר 1947 שוכנעה תחנת הניסיונות ברחובות - בהמלצת ויץ ובלחץ מתיישבי כפר-עציון - לבחון ברצינות וביסודיות את הסיכויים לגדל בכפר עציון עשב סודני ומזון ירוק אחר לפרות. המתיישבים, שראו בכך עוד צעד לכיוון התיישבות קבע, מוכנים היו להקצות את מיטב קרקעות כפר-עציון לצורך ביצוע הניסיונות. יותר מכך, מתיישבי כפר-עציון האמינו כי הניסיונות יגוונו את הגידולים בקרקעות הגוש כולו ובכך יקדמו את העלאת הנקודות החקלאיות הנוספות המתוכננות.

מהר מאוד, מהר יותר מהמתחלקות המקצועיות של הסוכנות, הבינו המתיישבים כי משק חקלאי בהר לא יספיק לפרנסת המשפחות והקיבוץ כולו. הצעירים טענו כי בשל התנאים

המזרחי' שעל המתיישבים לנהל מדיניות התיישבות מאוזנת מבחינת תקציב, ושהתנועה לא תוכל לסייע למשק הצעיר אם ייכנס לחובות - עשו את שלהן והקיבוץ עמד על סף חידלון. בפרק הרביעי והחמישי נפרש לפנינו סיפור הקמתו של קיבוץ משואות-יצחק, שכנו של קיבוץ כפר-עציון והיישוב השני בגוש, וסיפור הקמת היישוב השלישי בגוש, עין-צורים. 'הפועל המזרחי' עמד על כך שהקיבוץ השני בגוש יהיה דתי וימשיך לתנועתו. אף על פי שחסרונות ההתיישבות בהר והקשיים בפיתוח ענפים חקלאיים התבררו כבר בכפר-עציון, חזרו הסוכנות ו'קרן קיימת' על אותם עקרונות תכנון שהנחו את הקמת כפר-עציון. יתר על כן, המוסדות המיישבים התעלמו מהצלחת בית התארחת ותכננו את משואות-יצחק כקיבוץ שיתבסס על מטעי פרי וחקלאות הררית. גם טענותיהם של מתיישבי כפר-עציון כי על שכניהם החדשים לעבור תקופת הכשרה והסתגלות בהר לא התקבלו, והמוסדות המשיכו בשלהם. על מנת להבטיח את היאחזות הקבוצה בהר צירף אליה 'הקיבוץ הדתי' גרעין של יוצאי בית הספר החקלאי 'מקווה-ישראל', בהנחה שמיומנותם של אלה תסייע להיאחזות הקיבוץ החדש בהר.

עם זאת הושם דגש במשואות-יצחק על פתרון תעסוקתי לנשים ולגברים שנתרו בבית. על כן הוקמה משתלה על 200 דונם ונעשו ניסיונות בגידול ירקות וכן פרחים ופטריות המתאימים להר. התפיסה הגושית של 'הקיבוץ הדתי' הייתה מקובלת כשיטה מתאימה לציבור החלוצי הדתי גם בתנועת 'הפועל המזרחי' ואף ב'קרן קיימת', ברם המחלקה להתיישבות של הסוכנות סירבה להכיר בשיטה זו כגורם שיכריע את קצב ההתיישבות ואופיה ולכן המשיכה לראות במשואות-יצחק היאחזות אסטרטגית ולא יישוב

קבע בגוש. בפיתוח הענפים החקלאיים נתקלו המתיישבים בבעיות דומות לאלה שליוו את כפר-עציון, וכך היה גם בעת תכנון ענפי המלאכה והתיירות. יתר על כן, התפיסה הגושית היא שהביאה את חברי הקיבוץ החדש ליזום פיתוח של ענפי תעשייה משותפים להם ולכפר-עציון. במגמה שלא לפגוע בבית התארחת המצליח של כפר-עציון תכננו חברי משואות-יצחק להקים בית התארחת לילדים דתיים עד גיל 14 בהנחה שיימצא לכך ביקוש בירושלים.

מעורבותם של מתיישבי משואות-יצחק בתכנון הנקודה וסירובם לבנות בתי קומות מעידים על רצונם לבנות במקום את בית הקבע ועל אמונתם כי הם אכן עושים זאת. תפיסה זו הניעה אותם לפנות אל אדריכלי המחלקה הטכנית של 'השומר הצעיר' בבקשה שיכינו עבורם תכנית יישובית-אדריכלית שתתאים לטופוגרפיה של ההר; בתכנון ניתן מקום מרכזי לבית הכנסת ולמבני הקהילה (חדר אוכל, בתי ילדים ומרפאה). ברם קשיים טופוגרפיים וסירובו של קצין המחוז הבריטי לאשר את תכנית הבנייה גרמו לדחייה ארוכה בבניית נקודת הקבע.

את הקמת עין-צורים כקיבוץ שלישי בגוש משרטט המחבר על רקע שני גורמים: (א) החלטת ועדת מוריסון-גריידי משנת 1946 לצמצם את שטח המדינה היהודית ואיסור ההתיישבות במרבית חלקי הארץ; הוועדה התכוונה לתת את מרבית שטח ההר לערבים ולהשאיר את ירושלים ניטרלית, דבר שחייב את הנהגת היישוב להגיב בהרחבת ההתיישבות בספר (התיישבות 11 הנקודות בנגב למשל) ובהר. (ב) תביעת 'ההגנה' להשתלט על נקודה אסטרטגית (גבעת נחלין נמצאת בגובה 969 מטר מעל פני הים) לאורך ציר ירושלים-חברון. תביעת שני הקיבוצים כלפי המוסדות המיישבים שנקודה שלישית תחזק אותם מבחינה כלכלית כמעט ולא הובאה בחשבון

גם לעין־צורים תוכננו ענפים המותאמים להר ולקשייו. המתיישבים החקלאים, שעברו הכשרה בביריה, ביקשו להקים בעין־צורים בית דפוס, בית חרושת למרצפות ומחצבת שיש. ברם הליכי ההקמה היו אטיים ומרבית הכנסתם של המתיישבים בקיץ 1947 הייתה מעבודות ייעור והכשרת קרקע שביצעו עבור 'קרן קיימת'. ראוי להזכיר כי למרות מרכזיותה של התפיסה הגושית ביישובי 'הקיבוץ הדתי' לא נוצרו קשרי

על ידי המוסדות. מוסדות 'הקיבוץ הדתי' תמכו בתגובה יישובית רחבת היקף אך פקפקו ביכולת של תנועתם להקים התיישבות נוספת בהר, מסיבות כלכליות ומחשש לקשיי הסתגלות; המצב הקשה של כפר־עציון ומשואות־יצחק לא נעלם מעיני הנהגת 'הקיבוץ הדתי'. זאת ועוד, מנהיגי התנועה, שהששו שקיבוציהם הזעירים יישארו במדינה ערבית לאחר החלוקה, ביקשו לערב באזור תנועת התיישבות נוספת ובכך

העלייה לרבדים,
1947

עבודה וחברה הדוקים בגוש, אם כי במספר תחומים נוצר שיתוף פעולה ראשוני: מקהלה, השאלת ספרים, הוראה וייעוץ כלכלי. קיבוץ עין־צורים לא הספיק להתפתח משום שכבר בסתיו 1947 הכבידו תנאי הביטחון שנוצרו עקב הסכסוך היהודי־הערבי על בניית הקיבוץ ופיתוחו.

בפרק השישי מתאר המחבר את הקמתו של היישוב האחרון שעלה על הקרקע בגוש לפני נפילתו, קיבוץ רבדים. גם את עליית רבדים קושר המחבר לאירוע מדיני ולשיטה יישובית.

לאלץ את המוסדות הלאומיים להגן על האזור ולשמרו בכל מחיר בתחומי המדינה היהודית. לאחר עימות בתוככי התנועה הוסכם שיש להקים קיבוץ שלישי דתי בגוש כחלק מתגובת היישוב על מסקנות ועדת מוריסון־גריידי, ובנסיבות אלה הוחלט כי בשלב הראשון של בניית היישוב יתחשב הנקודה כהיאחזות ביטחונית.⁴

4 על התגובה היישובית על מסקנות ועדת מוריסון־גריידי ראה: ח' פורת, מישימון לארץ נושבת: רכישת קרקעות והתיישבות בנגב, ירושלים תשנ"ו, עמ' 149-159.

הוקם קרוב יותר לקיבוץ עין-צורים מכפי שתוכנן. קרבה זו גרמה לסכסוכים על קרקעות ועל אופי שמירת השבת באזור. המחבר מתאר בפרק זה בבהירות את שני הזרמים האידיאולוגיים הקיצוניים שנאתו בקרקע החר זה לצד זה ואת עקרונותיו והצדקותיו של כל אחד מהם להתיישבות בהר, בלב אזור ערבי מיושב, בשטח שעתידי היה להימסר לערבים, וזאת במטרה לעבות את הפריפריה של ירושלים.

גם קיבוץ רבדים כקודמיו אמור היה להתבסס על ענפי חקלאות הרריים ועל מפעלים קטנים. הוחלט להקים ברבדים בית חרושת לעיבוד עורות ופרוות. מוסדות 'הקיבוץ הארצי' התייחסו לקיבוצם בדומה ליחסן של תנועות מיישבות אחרות לקיבוציהן ועובדת היותו בודד בגוש דתי לא הקנתה לו כל יתרון. בתמיכת משה שרתוק (שרת) ביקש ויץ להקים יישובים חדשים בגוש בהתאם להתקדמות רכישות הקרקע. החל ממאי 1945 הוא המליץ על הקמת יישוב נוסף במרכז קרקעות צוריף כדי שתשמשנה גשר בין יישובי החר לבין יישובי השפלה גת וגלאון. עוד הציע ויץ להקים את רבדים ב', שתשתלט על קרקעות נחלין. ברם המצב הבינ-לאומי, התנגדות הערבים והמחסור באמצעים מנעו את ביצוע הרעיון, והוא נשאר על הגייר בלבד.

*

מחקרו של יוסי כץ, הכתוב על פי מיטב המסורת שהתגבשה בארץ בחקר ההתיישבות בארץ-ישראל ובהדגשת ההיבט הגאוגרפי-היסטורי, מציג נאמנה את תולדות ההתיישבות בגוש על רקע האירועים המדיניים של שנות הארבעים מחד גיסא ועל רקע הבדלי הגישות בין התנועות המיישבות וגרעיני ההתיישבות שלהן מאידך גיסא. יתר על כן, המחבר בוחן לראשונה את

ויץ, שאץ לו הזמן, ביקש ליישב גם קרקעות משאע למרות הקושי שברישומן בטאבו. הוא סבר כי הזמן המדיני אוזל ויש להגיב על תכנית בוויין מפרברואר 1947, שאיימה על המשך ההתיישבות היהודית.⁵ לעומתו גובר הסוכנות אליעזר קפלן התנגד להעלאת רבדים, בשל המחסור בתקציב, ממש כשם שהתנגד בזמנו להעלאת 11 הנקודות בנגב. ויץ עקף את המוסדות המיישבים ופנה ישירות לקיבוץ הארצי, תנועה מיישבת רבת ניסיון (כולל התיישבות הררית: דליה, יחיעם, אילון ורמת-השופט) שלא היססה לשלוח מתיישבים תוך זמן קצר לאזורים הקשים ביותר. 'הקיבוץ הארצי' הסכים עם ויץ שהקמת רבדים בגוש היא תשובה לסכנת הניתוק המאיימת על ירושלים. ואכן כבר בפברואר 1947 נשלחה קבוצת חלוץ של הגרעין המיועד לרבדים להכין את השטח.

הקמת קיבוץ של 'השומר הצעיר' בסמוך לקיבוץ הדתי עין-צורים עוררה חשש בקרב מנהיגי 'הקיבוץ הדתי'. תחילה הם טענו כי לצורך הקמת קיבוץ רבדים יקחו המוסדות קרקעות טובות מעין-צורים, ומאוחר יותר הציגו את אורח החיים החילוני של קיבוצי 'השומר הצעיר', שהוא אנטייתזה להווי החיים בקיבוץ הדתי, כדבר העלול לגרום לסכסוכי שכנים. כץ מבהיר את עומק הסכסוך ההיסטורי בין 'הפועל המזרחי' ל'שומר הצעיר', שהתעמתו ביניהם על משבצות קרקע להתיישבות כבר בשנת 1933 (מקרה כרכור) ובשנת 1936 (עימות על קרקעות כפר המכבי). בנוסף לבעיות שמהן חששו חלה טעות בקביעת אתר ההתיישבות של קיבוץ רבדים והוא

5 על תכנית זו ראה: ע' אילן, 'המאבק המדיני והלאומי על ארץ-ישראל, 1917-1947', "פורת וי" שביט (עורכים), המאגדאט והבית הלאומי (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ט), ירושלים 1992, עמ' 80-81.

נצבר ניסיון מספיק ולא היו בידיה תכניות התיישבות אופרטיביות להר. ראוי לזכור שתנועת 'הפועל המזרחי' לא ביקשה להתיישב בהר אלא 'קרן קיימת לישראל' ביזמתה מסרה לה קרקע שנרכשה בכספים שנאספו במפעל 'נחלת הרצוג' ובתחילה לא נקבע היכן יירכשו הקרקעות שישאו את שמו של הרב. 'קרן קיימת' הציעה ליהדות הדתית לקשור את כספי המפעל בגאולת קרקעות בסמוך לירושלים.⁶ למרות זאת קובע המחבר על סמך דיון מעמיק בשפע המסמכים כי לאחר שההכרעה נפלה (תוך התחייבות אישית של מנחם אוסישקין לרב הרצוג שהקרקע שתירכש תימסר להתיישבות עבור חברי תנועת 'הפועל המזרחי') ולאחר תקופת דיונים ארוכה במוסדות 'הפועל המזרחי' ובמסגרות של 'הקיבוץ הדתי' הסכימה התנועה על מרכיביה להתיישב בהר בתנאי שיוקם גוש יישובים דתיים באזור. המתישבים, שהושפעו תחילה מהיסוסי המוסדות, גילו לאחר העלייה על הקרקע אומץ ונחישות בהתמודדות עם אתגרי ההר ואמונה בלתי מתפשרת בחיים שיתופיים ובצורך להתיישב על אדמות ארץ-ישראל. כוחם להשתרש בהר ינק את חיוניותו מאמונה שלמה בחשיבותה של ירושלים, בירת העם היהודי, ובהכרח להגן עליה ועל הדרכים המובילות אליה.

המחקר מציג את פעילותה המרשימה של 'קרן קיימת' בהנהגת ויץ ברכישת קרקעות ההר ואת המאמצים הבלתי נלאים לרשמן בטאבו ולהפכן לאתרי התיישבות. דירקטוריון 'קרן קיימת' בראשות גרנובסקי קיבל שורת החלטות שאפשרו רכישת קרקעות (שהסתייעה בתחבולות לרוב)

תהליך ההתיישבות בשלושה ממדים במשולב תוך שהוא נוקט מושג מחקרי חדש: מרתב-חברה-זמן, והדבר מאפשר לבחון לעומק את ההשפעות ההדדיות של גורמים משלושת הממדים הללו על ההתיישבות. בממד המרחב הגאוגרפי-היישובי עומדת במרכז בעיית ההתיישבות היהודית בהר ובפריפריית הספר; בממד החברה נדונות שיטת ההתיישבות, האמונה והחזון וכן מערכת היחסים המורכבת בין המוסדות המיישבים לבין גרעיני ההתיישבות אשר באו להתיישב בהר ותנועות האם שלהם; ובממד הזמן הכוונה לרקע ההיסטורי-הפוליטי של שלחי המנדט, קרוב לשיאו של הסכסוך הערבי-היהודי, תקופה שבה היישוב היהודי נקט אסטרטגיה יישובית כאמצעי להרחבת שטח המדינה היהודית העתידה ואילו שלטון המנדט לא ויתר והמשיך בהגבלת ההתיישבות באמצעות צווים ותקנות ותוך הסתמכות על מסקנות ועדות חקירה. מעתה והלאה לא יוכל שום חוקר ארץ-ישראל שלא להתחשב בחידוש זה בדרך המחקר.

המחבר מציג את הצדדים המושכים והמרתיעים של רעיון ההתיישבות בהר, שהתנועה הציונית עסקה בו מאז שנות העשרים. מחד גיסא ההר מושך בשל הקרקע הפורייה שבו, כמויות המשקעים הגדולות, השליטה על דרכים ושטחי עיבוד בעמק, ההגנה שמספק ההר למתיישביו בשל אופיו הטופוגרפי, האקלים הקריר ונוף הקדומים סביבו והחורש הסבוך המכסה אותו. ומאידך גיסא המוסדות המיישבים ובעיקר מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית והתנועות המיישבות נרתעו מלהעפיל על ההר בשל הקשיים האדירים בהכשרת הקרקע, בשל הקרבה לאוכלוסייה ערבית, בשל מזג האוויר הסוער בחורף ובשל המחסור בידע חקלאי ובניסיון מעשי בגידולים חקלאיים המתאימים למשק היהודי. כך אירע שבידי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות לא

6 " כץ, ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש עציון, 1940-1947: ממפעל 'נחלת הרצוג' לגוש עציון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 274-276.

גושית בחבל נתון; וכן תפיסת עולמם של המתיישבים, ראייתם את עצמם ואת תפקידם במרחב הנתון ומשמעות העימותים שהתפתחו בינם לבין המוסדות המיישבים.

יישוב הנגב החל משנת 1943 היה בעיקרו תהליך שהפך פריפריה לספר ואילץ את המוסדות להתאים את צורת ההתיישבות לתנאי השטח והאקלים. כך התגבשה צורת המצפה, שהתאימה לצורכי היישוב: נעיצת קנה בשטחים מרוחקים, המשך רכישות הקרקע מידי הבדווים ולימוד תנאי הקרקע והאקלים. גוש עציון נתפס מראש כפריפריה של ירושלים שיש לקיים בה נוכחות יהודית במגמה לעבות את תגורת היישובים סביב עיר הקודש ולשמור על הדרך בין ירושלים לחברון. כתוצאה מתפיסה זו תוכנן הגוש להיבנות כקבוצת יישובי קבע בהר (כמעט במעמד של 'זכונות עירוניות') שיתבססו על הניסיון החקלאי וחי היום-יום של המקומיים שחיו שם מאות בשנים. רק האילוץ המדיני ולוח הזמנים הצפוף שינו באמצע שנות הארבעים את הגישה והוסכם שגם בגוש יש להקים תחילה היאחזויות ורק מאוחר יותר לעסוק בתכנון הקבע. יתר על כן, מאמצע שנות הארבעים, בשל תכניות הבריטים, חזר הגוש למעמד של ספר (בשל התכנית לא לכלול במדינה היהודית), ומשעה זו נהגו בו ראשי המוסדות כספר לכל דבר. גורלו של ספר הנגב מותנה היה בהצלחת הניסיונות החקלאיים שיפתרו את חידת קרקעות הנגב, ואילו בגוש עציון מטרת הניסיונות הייתה לפתור שאלות הלכתיות כדי להפיק את מרב הרווח מגידולים חקלאיים ידועים. מתיישבי הנגב הבינו כי הקמת מפעלי מלאכה תאזן את הכנסות המשק בעיקר בגלל שנות הבצורת, ואילו בגוש עציון ראו בפיתוח ענפי האירוח, התיירות והמלאכה בסיס מרכזי לקיומו בעתיד של המשק. ענפי המלאכה בנגב התבססו על

בהתאם למטרותיו האסטרטגיות של היישוב. ראשי 'קרן קיימת' לא הסתפקו ברכישת הקרקעות אלא ראו עצמם מחויבים ללוות את הקמת הנקודות עד לביסוסן. צעד אחר צעד מציג המחקר את ההחלטות של השלטון הבריטי שהשפיעו גם על המרחב ההתיישבותי האמור: חוק הקרקע משנת 1940, החלטות ועדת הקבינט הבריטי משנת 1943, מסקנות ועדת מוריסון-גריידי משנת 1946 ותכנית שר החוץ ארנסט בוויין לארץ-ישראל מחורף 1947, וכן הוא עוסק במסקנות ועדת אונסקו⁷ משנת 1947 ובדיון על חלוקת ארץ-ישראל באו"ם. כל אלה הכתיבו למוסדות המיישבים ול'קרן קיימת' את קצב רכישת הקרקעות, את סוגן וטיבן החקלאי, את מיקומן ואת תקצוב המאמצים ליישובן המהיר במצפים, היאחזויות או יישובי קבע.

'קרן קיימת' הייתה טרודה בשנות הארבעים במבצעים נקודתיים וחבליים באזורי הארץ השונים ולכן, יש מקום להשוות למשל את פיתוח גוש עציון ליישוב הנגב הצפוני-מערבי - בשני המקרים מדובר ב'התיישבות תמוכת מוסדות'⁷. ברור שגורמים כמו סוג הקרקע, תנאי האקלים ומקורות המים היו שונים לחלוטין בכל אחד מן האזורים, אך יש מקום להשוואה ביניהם לגבי התאמת צורת ההתיישבות לתנאים המדיניים-הפוליטיים; משקלם של הידע החקלאי והניסיונות החקלאיים בפיתוח המשק החקלאי של היישוב החדש; הענפים הלא חקלאיים שנועדו לאזן את הכנסות המשק החדש בראשית דרכו (מלאכה, תיירות ועוד); התכנון הפיזי הייחודי והמערך המרחבי שבהם השתלב היישוב החדש; העקרונות המצדיקים והתובעים התיישבות

7 ע' עמית וא' גולן, ניסויים במרחב: פרקים בגאוגרפיה יישובית של ארץ-ישראל (האוניברסיטה הפתוחה, יחידה 4, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 292).

ושל תנועות האם בתקציבים, בכוח אדם ועוד; לא היה ספק בעצם הצורך להתיישב בספר זה, שעתיד היה להכריע את גורל המדינה בעתיד. לעומת זאת למרות תמיכת 'קרן קיימת' לוותה ההתיישבות בגוש עציון במחלוקות והיסוסים ולא קיבלה עדיפות בתחום התקציבי, התכנוני והחקלאי. ייתכן שהמחלוקות נבעו גם מהעובדה שהרוב במוסדות המיישבים ביקש להעדיף התיישבות פועלית השייכת מבחינה אידאולוגית לתנועת העבודה על מרכיביה, ואילו הגוש נתפס כחבל דתי הנמצא בעדיפות שנייה או שלישית, ומנהיגיו חשו קיפוח בכל הנוגע לחלוקת אזורי התיישבות בין התנועות, להקצאת קרקע לעיבוד ולמתן תקציבים לבינוי ופיתוח וליווי צמוד. ממצאיו של המחקר מבהירים את העובדות ומצדיקים את תחושת מנהיגי הקיבוץ הדתי.

המחבר הגיש לקוראי האנגלית, לקהילת החוקרים הבין-לאומית ולקהילות היהודיות בעולם ספר נאה בצורתו, המכיל מפות ואיורים שרבים מהם מתפרסמים לראשונה. בהשוואה לספר במהדורתו העברית הרחיב המחבר בפרקים הקשורים במאבקים בתנועת 'הפועל המזרחי' וב'קיבוץ הדתי' בכל הנוגע לצורת ההתיישבות ואופיה. לקורא הלא ישראלי שאינו מתמצא בסבך הפוליטי-החברתי והיישובי של שנות הארבעים הובאו ציטטים רבים המאפשרים לו להבין את ההבדלים הדקים בין התנועות המיישבות ובין האידאולוגיות השיתופיות-ההתיישבותיות. המחבר אף הרחיב את המצע באשר לרקע הפוליטי והבין-לאומי כך שצעדי הרכישה וההתיישבות מובנים יותר. וכן הביא שפע של מסמכים מהארכיונים הכלליים ומארכיונים שלא רבים מצליחים לסקרם כמו: ארכיון לתולדות גוש עציון בכפר-עציון, גנזך הציונות הדתית במוסד הרב קוק בירושלים,

יכולת המוסדות לתקצבם ולהדריכם, ואילו ענפי המלאכה בגוש התבססו על השוק הירושלמי.

המערך הפיזי של המצפים ולאחר מכן של 11 הנקודות הציג תפיסה של בניית נקודה צבאית האמורה להתגונן בכוחות עצמה עד בוא התגבורת, ואילו תכנון היישובים בגוש עציון נעשה על פי דגם יישובי החר היהודיים המצטים בארץ משנות השלושים; ההנחה הייתה שבמקרה חירום (התקפת פורעים ערבים) יוכלו העיר והכוחות שבה לסייע מיידית לנקודות. התכנון המרחבי של הגוש נבנה על פי עקרונות התפיסה הגושית של 'הקיבוץ הדתי', שגובשו קודם לכן בעת הקמת יישובי התנועה בעמק בית-שאן. כפי שקובע כץ, תכנון זה הגשים במידה רבה את המגמה של זרם מרכזי במוסדות ה'קיבוץ הדתי' לגושיות יישובית-טריטוריאלית אבל לא הצליח להגשים את השיתופיות שאמורה הייתה לנבוע מכך.⁸

נראה כי בגוש עציון ובנגב הצפוני היה יחס דומה בין תפיסת המתיישבים את הנקודה/מצפה/היאחזות/קיבוץ לבין תפיסת המוסדות המיישבים והמלווים שראו בכל אלה היאחזויות זמניות לצורך פוליטי או ניסיוני. גם מתיישבי הנגב וגם מתיישבי הגוש ביקשו לראות בנקודות שהוקמו בית קבע ועל כן תבעו לתכנן ולהקצות להן את התקציבים הדרושים. לא פעם התפתח עימות חריף בין המתיישבים לבין 'קרן קיימת' או מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, ותנועות האם 'הפועל המזרחי' ו'השומר הצעיר' לא תמכו בעימותים אלה במתיישבים (משיקולים כלל ארציים) אלא אימצו את נקודת המבט של המוסדות הלאומיים. ההשוואה מוכיחה כי ההתיישבות בנגב הצפוני הייתה התיישבות תמוכת מוסדות וזכתה לגיבוי מלא של המוסדות

8 ראה הפרק החמישי בספר וכן במהדורתו העברית (לעיל, הערה 6).

להבליט את הקו המשותף להתיישבות בשנות הארבעים ולהתיישבות העכשווית תוך שימוש במושג מרחב־חברה־זמן כפי שהוזכר לעיל. לבסוף הערה קטנה: דומה כי לו היה מרחיב המחבר בהשוואות בין הקמת הגוש לבין פיתוח אזורי ספר אחרים בארץ באותה עת, ולו היה בוחן ביתר הרחבה את המשמעויות הביטחוניות של ההתיישבות בהר על רקע תכניות ההגנה, הייתה התמונה שמתקבלת שלמה עוד יותר.

ארכיון המכון לציונות דתית באוניברסיטת בר־אילן ברמת־גן, ארכיון הקיבוץ הדתי ביבנה ועוד. מסמכים מארכיונים אלו מלווים את המחקר ומאפשרים לקורא להיזקק לחומר שעדיין לא נחשף בהיקף כזה. באפילוג הוסיף המחבר מקורות הקושרים את מיתוס גוש עציון על מרכיביו עם חידוש ההתיישבות באזור לאחר מלחמת ששת הימים. על אף שהתיישבות זאת שנויה במחלוקת פוליטית, השכיל המחבר